

پاسداشت آیین محمدی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

در سایه فعالیت‌های امام علی عَلَيْهِ السَّلَام در دوران خلفا

علی رضا زمزم

چکیده

وحدت اسلامی مهم‌ترین عاملی بود که می‌توانست با رحلت پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ از دست‌آوردهای بیست و سه ساله ایشان حراست کند. امام علی عَلَيْهِ السَّلَام با هوشمندی و درایت انحصاری خود بنیان آرزوی فرصت‌طلبان و اختلاف‌انگیزان را فرو ریخت و علی‌رغم سزاوار بودن به خلافت با سکوت خیر خواهانه خود مشاوری امین در آن روزگار بود.

اشاره

دوره پس از رحلت حضرت رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ یکی از مراحل پر فراز و نشیب تاریخ اسلام است. خاستگاه این تحولات، نشست سقیفه بود که در پی آن، در مسیر خلافت اسلامی، تغییرات ناباورانه‌ای شکل گرفت. از آن پس بسیاری از نگاه‌ها متوجه موضع‌گیری امام علی عَلَيْهِ السَّلَام بود که ایشان با شرایط پیش آمده چه راهی را برمی‌گزینند؟ شاید برای برخی این تصوّر پیش آمده بود که مقاومت در برابر وضعیّت تحمیل شده، تکلیف اصلی باشد؛ اما دوران‌اندیشی و تعهد علوی، صفحه تاریخ را به گونه‌ای دیگر ورق زد. در اندیشه امام علی عَلَيْهِ السَّلَام صیانت از آیین محمدی و اصل دین، مهم‌تر از هر چیز دیگر بود. امام علی عَلَيْهِ السَّلَام خوب می‌دانست جامعه اسلامی به شدت نیاز به وحدت و همبستگی دارد. کوچک‌ترین نزاع و اختلاف داخلی ممکن بود عناصر مخالف داخلی و خارجی را به ایجاد اغتشاش وادارد و در نتیجه

حاصل تلاش چندین ساله رسول الله ﷺ، به یکباره دستخوش تغییر و تحریف گردد؛ از این رو امام بهترین گزینه را سکوت و همکاری به میزان تشخیص خو دانست؛ گر چه بارها در مناسبت‌های گوناگون درباره حق ضایع شده خویش سخن می‌گفت تا حجتی باشد برای دیگران.

به‌طور کلی فعالیت‌های امام علیؑ در دوران بیست و پنج ساله بعد از رحلت رسول خدا ﷺ در دو بخش مشاوره دادن به خلفای وقت و خدمات فرهنگی سیاسی و اجتماعی خلاصه می‌شود.

مشورت دادن امام علیؑ به خلفا بیشتر در امور سیاسی و اقتصادی بوده است؛ چرا که خود خلفا به شایستگی امام علیؑ بیش از خودشان اذعان داشتند. علاوه بر این پیامبر اکرم ﷺ حضرت علیؑ را داناترین فرد به سنت‌های اسلامی و قوانین قضایی معرفی کرده بود^۱. لذا خلفا در اموری که به بن‌بست می‌رسیدند و به‌وجود امام نیاز داشتند از او کمک می‌خواستند. امام علیؑ تا جایی که همکاری‌های او باعث باز شدن گرهی از مشکلات مسلمانان می‌شد از مشاوره دادن دریغ نمی‌کرد، گرچه در این دوره روابط امام علیؑ با خلیفه بسیار سرد بود^۲. از جمله مشورت‌های خلیفه اول با آن حضرت

مشورت در مورد جنگ با رومیان بود که نظر علیؑ را از نظر سایر صحابه صائب‌تر دید، علاوه بر این خلیفه در مناظره با دانشمندان ملل و نحل دیگر از وجود علیؑ بهره می‌گرفت. این بهره‌گیری به خاطر توانایی آن حضرت و دانایی او نسبت به دیگران و در چارچوب این سخن خلیفه اول قابل تجلیل است که گفت:

«مرا وانهد که من بهترین شما نیستم در جایی که علیؑ در میان شماست.»^۳ البته امام علیؑ در کنار این مشاوره‌ها از انتقاد کردن نسبت به خلفا دریغ نمی‌کرد؛ یعنی به انتقاد منطقی و تحلیلی به دور از احساسات و کینه‌ها از آن‌ها می‌پرداخت^۴. از جمله انتقادات آن حضرت در خطبه سوم نهج‌البلاغه مطرح شده است؛ حاکی از آن که ابوبکر هم خلافت را غصب کرد و هم آن را به دیگری سپرد. در دوران خلیفه دوم عمر، حضرت علیؑ را حلال مشکلات و کارهای دشوار می‌دانست و از راهنمایی‌های آن حضرت در

۱- جعفر سبحانی، فروغ ولایت، ص ۱۰.

۲- رسول جعفریان، حیات فکری و سیاسی امامان شیعه، ص ۵۸۷.

۳- محمد تقی مدرسی، زندگانی امیرالمومنین، ص ۵۱.

۴- مرتضی مطهری، سیری در نهج‌البلاغه، ص ۱۵۶.

مواقع نیاز بهره می‌برد. عمر وجود حضرت علی‌علیه‌السلام را باعث عدم هلاک خود تلقی می‌کند (لولا علی لهلك عمر)^۱ و از راهنمایی و هدایت علی‌علیه‌السلام بهره‌های زیادی برده است. بیشتر مشاوره‌های حضرت‌علیه‌السلام در دوران خلیفه دوم در مورد مسائل قضایی مورد ابتلای جامعه اسلامی بود؛ چرا که عمر در زمینه مسائل و امور قضایی تخصصی نداشت و مجبور بود از نظرات امام‌علیه‌السلام استفاده کند. در امور غیر قضایی هم خلیفه از امام‌علیه‌السلام مشورت می‌خواست؛ از جمله در فتح ایران نظر امام‌علیه‌السلام را پذیرفت. این مسئله در خطبه ۱۴۶ نهج‌البلاغه آمده است. عمر در فتح بیت المقدس نیز با امام علی‌علیه‌السلام مشورت کرد. مسئله دیگر تعیین مبدأ تاریخ اسلام است که آن را به مشورت گذاشت و نظر امام‌علیه‌السلام مبنی بر تعیین هجرت از سرزمین شرک و بت‌پرستی (مکه) به دارالاسلام (مدینه) به عنوان مبدأ تاریخ مسلمانان، مورد موافقت خلیفه قرار گرفت. آن حضرت در کنار این مشاوره‌ها از عمر هم در خطبه سوم نهج‌البلاغه انتقاد کرده است. در این مورد^۲ ذکر این نکته ضروری است که مشاوره دادن امام‌علیه‌السلام به خلفا به معنای به رسمیت شناختن حقانیت آن‌ها نیست؛ چرا که حضرت‌علیه‌السلام در خطبه‌های متعدد از

جمله خطبه دوم، سوم و یکصدم نهج‌البلاغه حق جانشینی را مختص اهل بیت‌علیه‌السلام می‌داند.

در یک جمله، در خصوص مشاوره‌ها در دوران پس از وفات رسول‌صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌توان گفت: هر جا که حضور امام‌علیه‌السلام برای دفاع از مبانی و کیان اسلام ضروری می‌نمود، آن حضرت این‌تارگرانه وارد میدان می‌شد و به رغم جفاها و ناجوانمردی‌هایی که نسبت به حق خلافت حضرت شده بود، امام‌علیه‌السلام جایی که احساس می‌کرد دستگاه خلافت به بن‌بست رسیده و ناتوانی آن را به حساب اسلام و مسلمانان می‌گذارند، بدون هیچ گونه چشم‌داشتی مردانه وارد صحنه شده، به عنوان یک سرباز فداکار به وظیفه خود عمل می‌کرد.

خدمات امام علی‌علیه‌السلام در دوره سکوت

در یک تقسیم‌بندی می‌توان سه گونه خدمات و اقدامات فرهنگی سیاسی و اجتماعی برای حضرت‌علیه‌السلام در این دوره برشمرد. از جمله خدمات فرهنگی امام تفسیر قرآن، پاسخگویی به سؤالات دانشمندان نحله‌های مختلف، بیان حکم

۱- فؤاد فاروقی، علی‌علیه‌السلام از زبان عمر، ص ۵۸.

۲- محمد دشتی، امام علی و مسائل سیاسی، ص ۱۲۱.

شرعی رویدادهای نوظهور و پرورش انسان‌های پاک است.^۱

در مورد قرآن، امام علی علیه السلام نسبت به شأن نزول، تفسیر و تأویل و دیگر امور مربوط به آن، سرآمد دیگران بود. حضرت علیه السلام در این باره می‌گوید:

«سلونی قبل ان تفقدونی، فوالذی فلق الحبة و برأ النسمة لو سألتمونی عن آیه آیه فی لیل انزلت او فی نهار انزلت، مکیها و مدنیها، سفریها و حضریها، ناسخها و منسوخها محکمها و متشابها و تأویلهها و تنزیلها لاخبرتکم.»^۲

امام علیه السلام با این شناخت گسترده و همه‌جانبه از قرآن، یکی از فعالیت‌های خود را در دوران بعد از رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم خدمات‌دهی در زمینه امور مختلف مربوط به قرآن قرار داده بود. از دیگر خدمات فرهنگی امام علیه السلام در این دوره دفاع از حریم عقائد و اصول اسلام در برابر تهاجمات فکری و علمی دانشمندان یهود و نصاری و پاسخگویی به سؤالات و رفع شبهات بود.

تلاش‌های فرهنگی و بیان احکام الهی به علاوه تلاش در جهت توسعه امور اقتصادی، زراعت و کشاورزی از دیگر فعالیت‌های امام علیه السلام در دوران سکوت بود.^۳

در کتاب امام علی علیه السلام الگوی زندگی، در

مورد فعالیت‌های آن حضرت در دوران سکوت آمده است.

«در بخش تلاش‌های فرهنگی می‌توان به تدوین و تنظیم قرآن و تبیین دین و داوری و مشورت دادن به خلفای اول و دوم در مسائل اجتماعی و نظامی اشاره کرد.»^۴

علاوه بر تفسیر و تأویل قرآن، می‌توان از ارشاد مردم و تعلیم آن‌ها، نشر علوم و فتوا دادن در مسائل مستحدثه، اقامه امر به معروف و نهی از منکر، اقامه حدود و... را در زمره فعالیت‌های فرهنگی قرار داد که امام علیه السلام در این دوره انجام داده است.^۵

خدمات سیاسی امام علی علیه السلام را در دوران سکوت می‌توان در مشاوره‌های سیاسی به خلفا و رایزنی‌های سیاسی فرهنگی با آنان به علاوه قضاوت‌های حضرت علیه السلام در مسائل گوناگون دانست که شرح آن پیشتر یاد شد.

۱- رضی نصیری، تاریخ تحلیلی اسلام، ص ۱۶۲.

۲- رسولی محلاتی، زندگانی امیرالمؤمنین علیه السلام، ص ۶۳.

۳- محمد اشتهاردی، نگاهی به زندگی حضرت علی، ص ۹۸.

۴- حبیب‌الله احمدی، امام علی علیه السلام الگوی زندگی، ص ۲۴۲.

۵- سید محسن امین، سیره معصومان علیهم السلام (۳)، ص ۴۰۹.

از جمله خدمات اجتماعی آن حضرت می‌توان از کار و کوشش برای تأمین زندگی بینویان، احداث باغ و حفر قنات و وقف آن‌ها برای خدا یا خرید و آزاد کردن بردگان نام برد. در زمینه امور اقتصادی و رفاهی حضرت علیه السلام قنات‌های زیادی را حفر کرد و نخلستان‌های وسیعی را آباد نمود و به باغداری و کشاورزی پرداخت و از راه درآمد آن‌ها بردگان بسیاری را آزاد نمود و بی‌خانمان‌های فراوانی از یتیمان، بیوگان و درماندگان را سامان داد. حفر قنات‌ها، ایجاد باغ و بستان در مدینه و کار بر روی زمین خیر از جمله خدمات اجتماعی امام علیه السلام محسوب می‌شود.

در کتاب فروغ ولایت در مورد خدمات اجتماعی امام علیه السلام در دوره پس از وفات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله آمده است:

«از جمله خدمات اجتماعی می‌توان انفاق به فقرا و یتیمان، آزاد کردن بردگان، کشاورزی، درختکاری، حفر قنات، ساختن مسجد و وقف اماکن و املاک را نام برد.»^۱

سخن پایانی

از آنچه یاد شد، می‌توان نتیجه گرفت که سکوت امام علی علیه السلام که خود از تعابیر صبر و تسلیم استفاده می‌کند، سکوتی حساب شده

و منطقی در چارچوب راهبرد تکلیف‌گرایی بوده است.

امام علیه السلام به عنوان انسابی ژرف‌اندیش و آینده‌نگر، اصل بقای اسلام را بر خلافت موقتی ترجیح داد و به دلایلی روش صبر را به رغم این‌که شکننده‌تر بود برگزید. ناگفته پیداست این سکوت، مطلق نبود، بلکه سکوت نسبی بود و از این رو امام علیه السلام در این دوران طولانی فعالیت‌ها و خدماتی نیز داشته است که هم سکوت و هم این فعالیت‌ها در راستای عمل به تکلیف الهی قلمداد می‌شود.

منابع و مآخذ

- ۱- قرآن مجید.
- ۲- نهج البلاغه، ترجمه دکتر شهیدی، چاپ پنجم، تهران، انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۷۳ش.
- ۳- ابن ابی‌الحدید، شرح نهج البلاغه، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، دارالاحیاء الکتب العربیه، ۱۳۷۸ق.
- ۴- احمدی، حبیب‌الله، امام علی علیه السلام الگوی زندگی، قم، فاطمیا، ۱۳۷۸ش.
- ۵- امین، سید محسن، سیره معصومان (۳)، ترجمه دکتر

۱- جعفر سبحانی، فروغ ولایت، ص ۲۹۵.

- ۱۴- سبحانی، جعفر، فروغ ولایت، چاپ دوم، تهران، انتشارات صحیفه، ۱۳۷۱ش؛ چاپ هشتم، دفتر تبلیغات اسلامی، قم، ۱۳۷۲ش.
- ۱۵- سید شرف الدین، رهبری امام علی علیه السلام از دیدگاه قرآن و پیامبر صلی الله علیه و آله، ترجمه محمد جعفر امامی، قم، انتشارات اسلامی، ۱۳۶۰ش.
- ۱۶- فاروقی، فواد، علی علیه السلام از زبان عمر، چاپ چهارم، تهران، مؤسسه مطبوعاتی عطایی، ۱۳۶۲ش.
- ۱۷- قائدان، اصغر، «چرا علی به جانشینی پیامبر انتخاب نشد»، روزنامه فرهنگ آفرینش، سال ششم، شماره ۲۷۱، ۱۳ آبان ۷۷، ص ۸.
- ۱۸- قائمی، علی، عوامل ضد انقلاب در حکومت علی علیه السلام، قم، شفق، بی تا.
- ۱۹- مطهری، مرتضی، سیری در نهج البلاغه، تهران، صدرا، بی تا.
- ۲۰- محمدی اشتهاردی، محمد، نگاهی به زندگی حضرت علی علیه السلام، تهران، سازمان عقیدتی سیاسی ارتش، بی تا.
- ۲۱- مدرّسی، سید محمد تقی، زندگانی امیرالمؤمنین، چاپ چهارم، قم، نشر بقیع، ۱۳۷۷ش.
- ۲۲- نصیری رضی، محمد، تاریخ تحلیلی اسلام، قم، معاونت امور اساتید، ۱۳۷۸ش.
- علی حجتی کرمانی، چاپ دوم، تهران، سروش، ۱۳۷۶ش.
- ۶- پیشوایی، مهدی، سیره پیشوایان (نگرشی به زندگانی اجتماعی، سیاسی و فرهنگی امامان معصوم علیهم السلام)، قم، مؤسسه تعلیماتی و تحقیقاتی امام صادق علیه السلام، ۱۳۷۲ش.
- ۷- جعفریان، رسول، تاریخ سیاسی اسلام (تاریخ خلفا)، قم، الهادی، ۱۳۷۷ش.
- ۸- _____، حیات فکری و سیاسی امامان شیعه، قم، انصاریان، ۱۳۷۷ش.
- ۹- جعفری، سید حسن، تشیع در مسیر تاریخ، ترجمه آیت اللهی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۵۹ش.
- ۱۰- حسینی، علی اکبر، تاریخ تحلیلی و سیاسی اسلام، چاپ چهارم، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۷ش.
- ۱۱- خاتمی، سید احمد، سیره سیاسی امام علی علیه السلام، تهران، نشر مطهر، ۱۳۷۹ش.
- ۱۲- دشتی، محمد، امام علی و مسائل سیاسی، قم، مؤسسه فرهنگی و تحقیقاتی امیرالمؤمنین، ۱۳۷۹ش.
- ۱۳- رسولی محلاتی، سید هاشم، زندگانی امیرالمؤمنین، چاپ هشتم، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۷ش.